

УДК 911.5 (477.51)+504.54

Яковенко О.І., Петренко О.М.

Ретроспективний аналіз структури ландшафтних комплексів Менського району (в межах лесового острова)

У ландшафтній структурі Чернігівського Полісся значне (до 18%) поширення мають ландшафтні комплекси з лісостеповими рисами, властиві так званим «лесовим островам». Вони тут трапляються фрагментарно [6]. Найбільший за площею (Березнянсько-Менсько-Сосницький) розташований в Менському районі.

У межах даного лесового острова для детального дослідження нами була вибрана ключова ділянка (середня частина Березнянсько-Менсько-Сосницького лесового острова) площею 102,6 км², обмежена заплавами річок Десна, Мена, Дягова та Безіменної, а також населеними пунктами: с. Волосківці, с. Степанівка, с. Дягова, с. Феськівка, м. Мена, с. Данилівка та с. Чапаєвка.

На цій ділянці було проведено (вперше для цієї території) ретроспективний аналіз, аналітичне порівняння стану ландшафтних комплексів в минулому з їх станом через століття (з кінця XIX і до сьогоднішніх днів) та встановлено зв'язок зміни стану ландшафтних комплексів з впливом надмірного антропогенного навантаження.

У процесі дослідження основними методами дослідження були історико-ландшафтознавчий, ландшафтного картографування, методи комп'ютерного картографування та аналізу даних.

Створили на комп'ютері ландшафтну карту ділянки на сучасному етапі, а також використовуючи **військово-топографічні 3-х верстні карти** (1889-90 рр.) – картосхему ландшафтної структури століття тому (рис. 1 та рис. 2).

За геоморфологічним поділом більша частина території лежить в межах другої надзаплавної тераси і лише невелика частина – в межах першої надзаплавної тераси р.Десна.

Лесова товща представлена більш-менш типовим лесом, лесовидними супісками й пісками.

Переважаючими ґрунтами є чорноземи неглибокі малогумусні вилугувані легкосуглинисті.

З літературних джерел та архівних матеріалів ми з'ясували, що сто років тому ця територія входила до складу Сосницького повіту Чернігівської губернії. В Сосницькому повіті виділяли (в топографічному відношенні) серед інших районів і Сосницький степок, який представляв собою досить припідняту місцевість в порівнянні з Поліссям. Сьогодні його можна позиціонувати з більшою частиною Березнянсько-Менсько-Сосницького лесового острова.

У збірнику «Материалы для оценки земельных угодий...» за одиницю оціночних даних було прийнято термін «дача». В межевому розумінні «дачею» вважався відомий простір землі, що обмежений однією генеральною межею. Кожна дача носила назву поселення, землі якого замежовані в неї [7].

У цей час в основному склалася сучасна система природокористування і в подальшому відбулися значні зміни інтенсивності та характеру природокористування.

Наприкінці 19 ст. землі дач Степанівка, Дягова, Волосківці, Данилівка та Мена

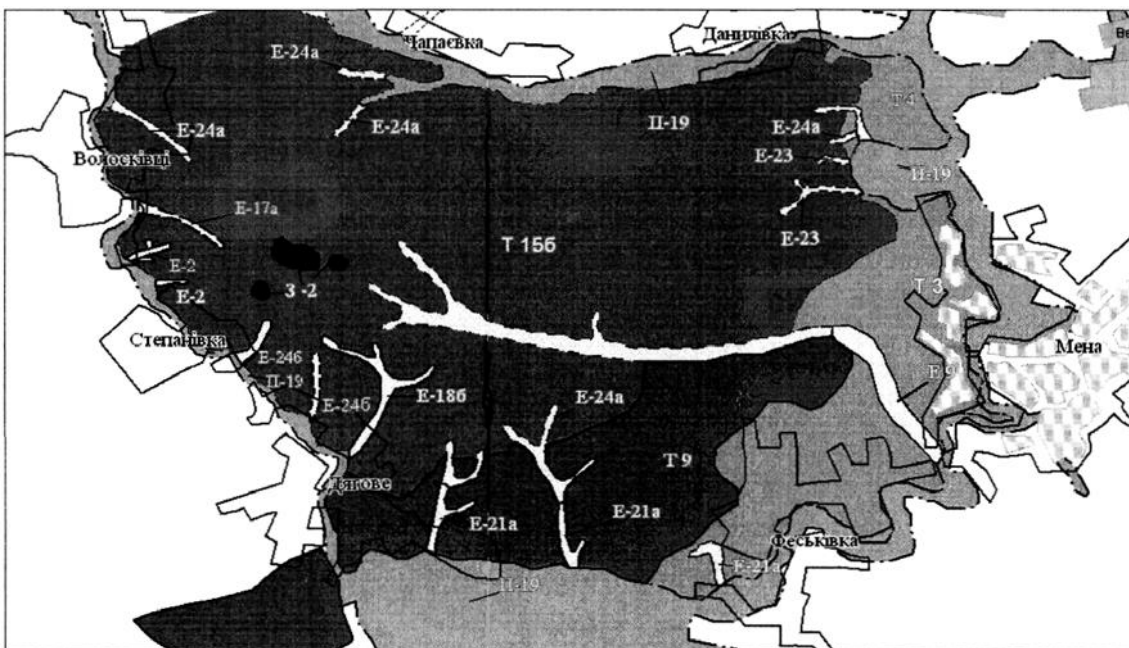

Рис. 1. Картохема сучасної структури ландшафтних комплексів ключової ділянки

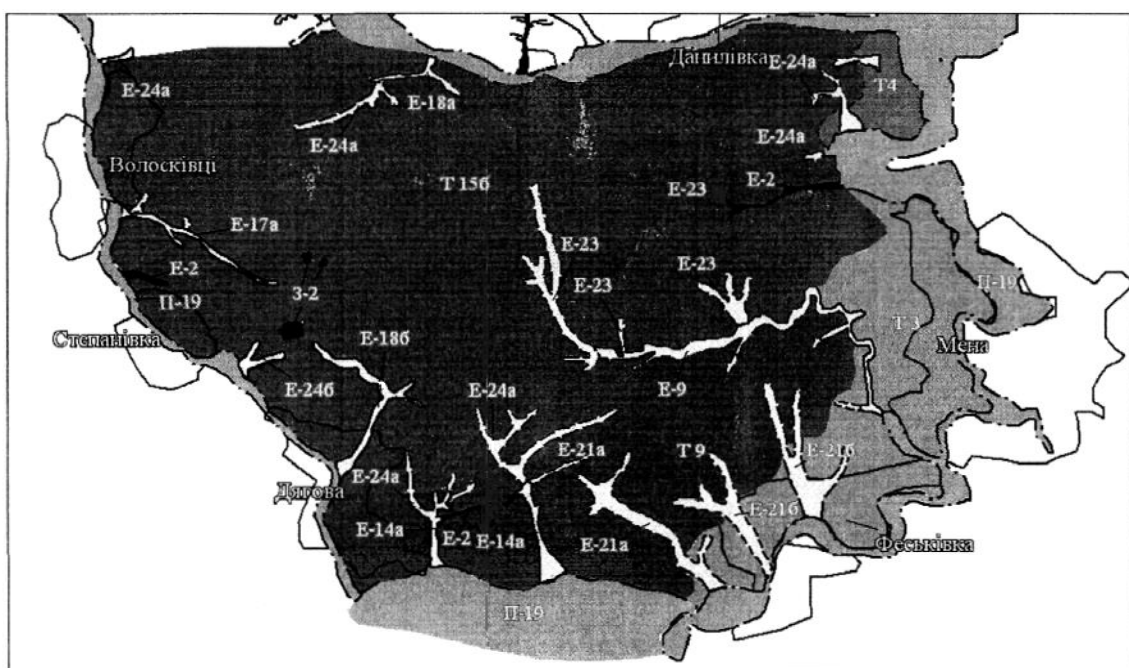

Рис. 2. Картохема давньої (століття тому) структури ландшафтних комплексів ключової ділянки

відносилися до найбільш родючих і урожайність тут була найвища серед інших дач «Сосницького степка». Вирощували на землях цих дач переважно тютюн та зернові [11].

За часів Радянського Союзу цей район славився вирощуванням гарних врожаїв сортової картоплі та зернових.

Місто Мена вважалося столицею тютюну (зі слів місцевих жителів). А

взагалі, це місто було першим пунктом в губернії, де народилась та звідки розповсюдилась тютюнова промисловість. Також славилась вирощуванням тютюну й Феськівка. В Сосницькому степку культивували два види тютюну: перший «бакун» – тютюн шнуровий (розводили на селянських землях); другий – рубанка і махорка.

Наприкінці 19 століття почали вирощувати цукровий буряк, завдяки значним збільшенням цін на нього [7].

На орних землях всюди було розповсюджено трьохпільну сівозміну: пашня ділилась на три зміни; одна з них засівалася житом, друга – яровою пшеницею і третя залишалася під «пар». На другий рік на озимій зміні сіється гречка, а на третій рік вона виходить під парове поле [7, 11, 12].

До знарядь праці у Сосницькому повіті для обробітку ґрунту використовували, крім литовської (передкової) «сохи», московські одноконки-сохи, залізний плуг Вржесинського та малоруський плуг.

Малоруський плуг на кінець 19 ст. все більше витіснявся в Сосницькому повіті.

Складові частини сохи почали виготовляти із заліза (їх використовували на території «степка» у Волинці та Чернотичах), а раніше вони були дерев'яні. Багаті землероби використовували також «сошники» зі стальними краями (найбільше їх застосовували в Блистовській дачі) [7]. Зміни в конструкції сохи залежали від властивості ґрунтів. На пісчаних ґрунтах запчастини були дерев'яні, а на суглинистих – залізні. Така зміна в конструкції засобів обробітку землі привела до швидшого розорювання території.

У другій половині 19 століття відбулися також зміни з використанням тварин для запряжки в соху і плуг. В Сосницькому повіті кінь витіснив майже повністю вола. Крім того двоконка замінила упряж сохи з трьох і чотирьох коней. Плужна упряжка також регресувала: замість двох та трьох пар коней почали запрягати трійку. Однією з причин цих змін було межування, яке проводилося в той час. Межуванням передбачалося зменшення вдвічі пасовищ, а коням потрібно менше паші ніж волам. Також іншою причиною була й повільність обробітку при упряжці волами [11, 12].

Способи обробітку землі в Сосницькому повіті також різнилися в залежності від якості ґрунту та особливостей сільськогосподарських культур. В південній частині повіту (в тому числі й «степку») під жито орали два рази і один раз скородили. Але в «степку» такий обробіток був як виключення і застосовувався лише окремими господарями. Під овес спосіб обробітку був двоякий: або орали один раз, або ж два рази – перший раз восени, а другий раз в кінці квітня. Один раз орали під овес тільки в Даниловці, Ушні, та частково у Волинці та Стольному. В усіх інших дачах орють двічі, бо тоді урожай завжди вищий [7].

На кінець 19 ст. територія була розорана майже на 80 %. Розораність земель за ХХ ст. майже не змінилася. Але змінився характер с/г впливу на природу, що пов'язано, насамперед, з хімізацією, механізацією сільського господарства [2]. Територія ключової ділянки станом на 2007 рік вирівняна та розорана приблизно на 90%, ерозійних форм рельєфу майже не спостерігається.

За століття загальна кількість населення зросла, але за рахунок міського, сільське населення значно скоротилося (табл. 1).

Площа території дослідження становить 102,6² км², щільність населення

Таблиця 1.

Чисельність населення (осіб) ключової ділянки

Населений пункт	1897 рік	1980 рік	2007 рік
Волосківці	2083	1394	860
Степанівка	1072	532	326
Данилівка	866	725	257
Дягове	2658	1524	1075
Феськівка	2022	1782	1457
Мена	6766	9900	12600
Всього	15467	15857	16575

тис.чол/км² станом на 1897 рік становила 0,15 тис.чол/км², а станом на 2007 рік – 0,16 тис.чол/км².

Щодо ландшафтної структури ділянки, то основний аналіз її зміни та перетворення ґрунтувався на створених нами ландшафтних картах часових зрізів (сучасна структура та століття тому) (рис. 1, 2).

У сучасній структурі ландшафтів нами були виділені наступні ландшафтні комплекси рангу урочищ: урочища надзаплавних терас – 4 види, урочища западин – 1 вид, урочища заплав – 1 вид, урочища ерозійних форм – 8 видів. Всього 14 видів.

У давній (століття тому) структурі ландшафтів: урочища надзаплавних терас – 4 види, урочища западин – 1 вид, урочища заплав – 1 вид, урочища ерозійних форм – 9 видів. Всього 15 видів.

Метричний аналіз різночасових картографічних матеріалів показав, що за столітній проміжок часу збільшилися площі урочищ надзаплавних терас (збільшилася частка вирівняних терас), і істотно зменшилась площа урочищ ерозійних форм рельєфу та частково заплав (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Площа та довжина контурів урочищ ключової ділянки

Урочища	Сучасна структура ландшафтів		Структура ландшафтів (100 р. тому)	
	Площа, км ²	Довжина контурів, км	Площа, км ²	Довжина контурів, км
Надзаплавних терас	74,45	147,1	72,53	181,9
Западин	0,31	3,43	0,1	1,79
Заплав	15,04	78,1	16,5	97,3
Ерозійних форм	4,76	72,4	5,43	121,34

Ці зміни більш детально можна побачити при накладенні на контури сучасних ландшафтів контурів давніх (століття тому).

Зменшилися довжини контурів всіх урочищ, але найбільше (більше ніж в три рази) зменшилися довжини контурів ерозійних форм, отже зменшилась розчленованість рельєфу території ключової ділянки.

Зміни ландшафтів відбувалися завдяки інтенсивному використанню земель для сільськогосподарського призначення. Змінилися засоби обробітку землі, змінилась кількість населення та й відношення людини до землі також за цей час трансформувалося.

1. Армашевский П., Геологический очерк Черниговской губернии. – К., 1883. – 139 с.
2. Барановська О.В., Ландшафтно-екологічний аналіз території Чернігівської обл.: Автореф. дис... канд. географ. наук: 11.00.01 / Інститут географії НАН України. – К., 1997. – 24 с.
3. Глібо Н.І., Геологічні та геоморфологічні умови ґрунтотворення в Чернігівській області / Труды географ. ф-ту

Київського ун-ту. – 1953. – Т.2. **4.** Закревська Г.В., Геологічний та геоморфологічний нарис Чернігівського Полісся (між рр. Десною та Дніпром). – К.: Вид-во Укр. АН, 1936. – 188 с. **5.** История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: УСЭ, 1983. – 814 с. **6.** Маринич О.М., Українське Полісся. – К.: Радянська школа, 1962. – 168 с. **7.** Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. 13: Сосницкий уезд / Сост. Е.С. Филимонов. – Чернигов, 1884. – 206 с. **8.** Мирчинк Г.Ф. Послетретичные отложения Черниговской губернии и их отношение к аналогичным отложениям Европейской России. – М., 1925. – 188 с. **9.** Материалы по географии и статистике России. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. – Спб., 1865. – 685 с. **10.** Петренко О.Н., Зарудная Р.Ф. Современное состояние ландшафтов Черниговской области и использование их ресурсов // Социально-экономические функции ландшафтов и состояние экосистем: Тез. докл. областной науч.-практ. конф. – Чернигов, 1987. – с. 10-12. **11.** Русов А.А. Описание Черниговской губернии: Т. 1-2. – Изд. редакции «Земского сборника Черниговской губернии». – Чернигов, 1898. **12.** Семенов В.П. Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7. – Спб, 1903. – 508 с.

In the article the authors give the information on analysis of modernization natural and natural anthropogenic structure within the main area of Bereznoe-Mena-Sosnytsa loessial soil (during the last century). The authors make an analytical comparison of the modern landscape complexes state with those ones a century ago.